

УДК 159.9:34.01

Б 22

Наталія БАМБУРАК

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ

Обґрунтування індивідуально-психологічних, соціально-психологічних особливостей особистості засудженого сприяє створенню справжнього гуманізованого середовища, що допомагає здійснювати комплексну соціально-психологічну роботу щодо ресоціалізації особистості злочинця як повноцінного громадянина суспільства.

Ключові слова: *особистість злочинця, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості особистості злочинця, психічні аномалії.*

Постановка проблеми. Кожна особистість наповнена своєрідним відбитком тих соціальних умов, в яких вона здійснює свою життєдіяльність як свідома та суспільна істота, адже особистість – це система соціально-значущих рис індивіда, оволодіння ним соціальними цінностями та уміння їх повноцінно зреалізувати у найближчому оточенні [4]. За таких умов, суб'єктивною стороною будь-якого злочину є психічні якості особистості делінквента: характер, здібності, інтереси, настанови, відносини, які розвиваються та виявляються в діяльності людини.

Злочинна діяльність зумовлена низкою соціально-психологічних особливостей особистості самого правопорушника. Кримінально-процесуальний закон вимагає пояснення обставин, які впливають на характер та ступінь відповідальності обвинуваченого і на самого індивіда. Тому виокремлення ознак особистості злочинця є важливим завданням у соціально-психологічній роботі з ним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У фундаментальних наукових розробках структурних підсистем особистості

правопорушника виокремлюють дві взаємопов'язані лінії – соціально-демографічну та соціально-психологічну (Ю. Антонян, М. Єнікеєв, В. Емінов [3] М. Андрєєв [2], С. Бородін, В. Гульдєн, О. Колб, В. Наливайко, К. Платонов, О. Ратінов [16], В. Романов, Б. Телефанко [14], В. Трубніков та ін.). Окрім того, теоретико-методологічні засади пенітенціарного вивчення особистості засудженого висвітлені у працях В. Бехтерева, А. Ковальова, О. Лазурського, С. Познишева тощо. Особливо значну увагу вони приділяли проблемі особистості засудженого як об'єкта та суб'єкта процесу виправлення і ресоціалізації [15].

Сам термін “особистість злочинця” містить комплекс соціально-демографічних, соціально-рольових, соціально-психологічних ознак, які певним чином пов'язані з кримінальним світом, характеризуючи його суспільну небезпеку та пояснюючи причини скоєння злочину [9; 15]. Відтак потрібне більш глибоке дослідження характеристик особистості злочинця, звертаючи увагу не тільки на його моральні якості, звички, навички, знання, темперамент, але й фізичні особливості (вік, стать тощо), а також деякі функціонально-рольові ознаки (соціальний статус, особливі обов'язки та інше) та комплексну психологічну характеристику особистості правопорушника (інтелектуальні, емоційні, вольові та інші його риси).

Мета статті – обґрунтування індивідуально-психологічних та соціально-психологічних особливостей злочинця.

Особистість засудженого як явище типологічного гатунку зреалізовується носієм найбільш загальних стійких соціально-психологічних рис та властивостей. Зокрема, його специфіка характеризується в особливостях ендогенних психологічних причинах злочинної поведінки, яка спричинена розвитком соціальних, моральних і соціально-психологічних якостей індивіда, а також життєвим досвідом.

Аналізуючи ціннісно-нормативну систему особистості, запропоновану А. Ратіновим [16], можна виокремити суттєві розбіжності між засудженим та законослухняним громадянином щодо рівня розвитку правосвідомлення в суспільстві. Як зазначає автор, ступінь засвоєння правових цінностей та норм у злочинців значно нижчий у порівнянні із законослухняними особистостями. За таких умов Ю. Антонян окреслює соціально-психо-

логічний портрет злочинця. Йдеться про низьку соціальну адаптованість, загальну незадоволеність власним статусом у суспільстві, деформацію нормативного контролю (індивід оцінює соціальну ситуацію не з позиції морально-правових вимог, а з актуальних особистісних переживань, образ та бажань), невміння встановлювати позитивні взаємини з навколишніми, негативну соціальну зорієнтованість, афективно насичені цілі, що пов'язані з уявленнями про ворожість з боку найближчого оточення та соціуму в цілому [1; 6].

На основі теоретичного аналізу особистості злочинця В. Романовим запропоновано інтегративний підхід до вивчення двох найбільш вагомих структурних підсистем особистості правопорушника: соціально-демографічної і соціально-психологічної. Розглянемо їх змістові характеристики.

Соціально-демографічна підсистема особистості засудженого (злочинця) об'єднує: стать, вік, сімейне становище, освіту, професійну приналежність, соціальний та матеріальний статус, наявність судимостей, а також інших зв'язків з кримінальним світом, комплекс відповідних функціонально-рольових обов'язків, що характеризують особистість злочинця. Тому виділені ознаки як окремі структурні одиниці, за винятком судимості, не можуть характеризувати конкретного суб'єкта обов'язково схильного до скоєння злочину. Проте у поєднанні з іншими особливостями вони дають змогу сформувати цілісну картину про конкретного індивіда [4; 6].

Соціально-рольова характеристика зrealізовує такі ролі суб'єкта як члена сім'ї: дружини (чоловіка), батька (матері), сусіда тощо. Для особистості правопорушника характерна низька відповідальність відносно власних соціальних ролей, тяжіння до неформальних груп з антисоціальною спрямованістю.

Морально-психологічна характеристика особистості задіює ставлення девіанта до суспільства загалом та його актуальних цінностей. За даними досліджень [4], у 60% осіб, які скоїли злочин, відсутні моральні, естетичні, наукові та інші духовні потреби.

Отже, зазначені соціально-демографічні ознаки, безумовно, залежать від конкретних соціально-психологічних рис особистості.

Так, низький освітній рівень пов'язаний з недостатнім інтелектом людини, а труднощі соціальної адаптації – з низьким рівнем її емоційної стійкості, підвищеною імпульсивністю, агресивністю тощо. Тому аналіз соціально-демографічних аспектів допомагає краще зрозуміти процес соціалізації особистості, становлення різних психологічних особливостей як своєрідних індикаторів у створенні програм ресоціалізації осіб, які звільнилися із пенітенціарних закладів.

Соціально-психологічна підсистема особистості засудженого. Її контекст розглянемо відповідно до загально-психологічної концепції структури особистості К. Платонова, враховуючи, що йдеться про особистість правопорушника.

Підструктура спрямованості. Відображає сукупність найбільш стійких, соціально-значущих якостей особистості (ціннісні орієнтації, соціальні настанови, світобачення, провідні мотиви тощо), які пов'язані з усвідомленням права людиною. Виокремлюють чотири типи спрямованості: аморальна, не призводить до кримінальної та іншої відповідальності, але здійснюється порушення моральних норм суспільства; асоціальна, притаманна особам з поведінкою, яка суперечить інтересам суспільства, але не спричиняє суттєвих негативних наслідків (проституція, жебрацтво, спекуляція тощо); антисоціальна (незначні крадіжки, хуліганські дії, зловживання алкоголем, наркотиками тощо); злочинна, суспільно-небезпечна (вбивства, державні та військові злочини тощо). Серед засуджених за мотиваційними критеріями виокремлюють: корисливий, престижний, насильницький та сексуальний типи.

Підструктура досвіду. Містить сукупність знань, навичок, звичок та інших якостей, які необхідні при виборі провідних форм діяльності.

Підструктуру психічних форм відображення створює система пізнавальних процесів, психічних, емоційних станів людини.

Підструктура темпераменту та інших біологічних, спадково зумовлених властивостей у поєднанні з соціальними чинниками впливає на формування характеру й здібностей індивіда.

Ці компоненти особистості мають місце у структурі особистості злочинця. Вони характеризують її з негативного боку, розвиваючи сприйнятливість до дії криміногенних чинників через сформовану асоціальну ціннісно-нормативну систему.

Розгляд соціально-психологічних особливостей особистості осіб, які скоїли злочин, був би не повним без аналізу вияву біопсихологічних, психофізіологічних чинників в злочинному середовищі. Адже відомо, що сучасна кримінологія нівелює наявність у людини певних генетично запрограмованих задатків щодо порушення закону та здійснення злочину. Проте науковці Ю. Антонян і С. Бородін зазначають, що визнання соціального характеру причин злочинної поведінки не означає повного ігнорування біологічних особливостей індивіда, його психічної сфери та її патології [цит. за: 7]. Зокрема, певні індивідуально-психологічні особливості, достатньо типові для деяких груп правопорушників та мають назву *психічних аномалій* (відхилення від середньої психічної норми, яка пов'язана з типом та властивостям нервової системи, які визначаються спадковими чинниками).

Психічні аномалії об'єднують відповідну сукупність психічних явищ, які існують між акцентуаціями характеру особистості та психічними захворюваннями. Окрім того, сюди відносять ті розлади психіки, що пов'язані з алкоголізмом, наркоманією (токсикоманією). За таких умов, у несприятливих та екстремальних ситуаціях психічні аномалії знижують рівень опірності до конфліктних ситуацій; створюють перепони для розвитку соціально-позитивних рис особистості, які потрібні для її адаптації в умовах середовища; знижують механізми внутрішнього контролю; звужують можливості вибору варіантів поведінки; полегшують реалізацію імпульсивних, випадкових, протиправних вчинків [10; 12].

Отже, психічні аномалії – це розлади психічної діяльності, які не досягли хворобливого, психотичного рівня, але можуть зреалізувати асоціальні форми поведінки. Психічні аномалії часто провокують протиправну діяльність, оскільки є перепорою для засвоєння соціальних норм, які регулюють поведінку людини, перешкоджають в отриманні високої кваліфікації та освіти, викона-

нні окремих соціальних ролей. Відтак особи з такими аномаліями психіки відчужені від суспільства, малих соціальних груп, мають труднощі у спілкуванні з протилежною статтю. На думку Ю. Антоняна і В. Гульдана, психічні аномалії загострюють реакції на конфліктні ситуації. Мотивація поведінки у таких осіб є несвідомою, що може поєднуватися з низьким рівнем інтелектуального розвитку. Незадоволені потреби постійно спричиняють стан фрустрації у поєднанні з агресивністю, резистенцією емоційно-вольових процесів, зниженням самоконтролю [13].

Мотиваційний потенціал осіб з різноманітними психічними аномаліями характеризується спрямованістю на задоволення миттєвих потреб, серед яких домінантою є мотиви психопатичної самоактуалізації. Згідно з прийнятою Міжнародною класифікацією психопатій, виокремлюють три основні групи осіб, які мають психопатичні розлади за збудливим, істероїдним, гальмівним типом.

Розглянемо детальніше цю класифікацію.

Збудливі (афективні) *форми психопатичних розладів* характеризуються роздратованістю, агресивністю, афективно забарвленими формами реагування на незначні негативні ситуації, перепадами настрою, підвищеною образливістю, жорстокістю, схильністю до накопичення негативних переживань. При епілептоїдній формі (супроводжується приступами гніву, люті, періодичними розладами настрою, страхом, а також певними моральними дефектами: пограничні егоїсти, цинізм, помста, насилля в діях) у збудливих психопатів думки будуються на в'язкості мислення, застряганні на афективних переживаннях.

Особи, які виявляють ознаки нестійкої форми збудливої психопатії, характеризуються неорганізованістю, відсутністю волі, нетерпимістю до будь-якої регламентації, зниженим рівнем критичності, підвищеною навіюваністю, жагою до нових розваг тощо.

Паранойна форма збудливого типу супроводжується переоцінкою "Я" (підвищена самооцінка), підозрілістю, впевненістю, ригідністю мислення, завищеним рівнем домагань, підозрілістю, образливістю тощо.

Наступна форма психопатичного розладу особистості, яка впливає на її асоціальну поведінку та призводить до порушення норм кримінального права – це *истероїдна психопатія*. Особи цього типу відрізняються своїм егоцентризмом, демонстративними формами поведінки, театральністю, емоційною нестійкістю, жагою до визнання, підвищеною образливістю. У спілкуванні з іншими вони часто обманюють, схильні до фантазування, їхні інтелектуальні можливості обмежені, судження не зрілі та поверхневі.

Гальмівний тип об'єднує астенічних, психоастенічних і аутистичних (шизоїдних) психопатів. У індивідів, які відрізняються психопатичними розладами астенічного характеру, переважають: підвищена втомлюваність, навіюваність, чутливість, сором'язливість, невпевненість у собі та відчуття власної неповноцінності. Зокрема, схожими до цього типу є риси психоастенічної психопатії.

Аутистичні (шизоїдні) психопатичні розлади, які супроводжуються замкнутістю, гіперчутливістю поряд із емоційною холодністю та відчуженням, що спонукає до розв'язання конфліктних ситуацій з агресивними, насильницькими формами протиправної поведінки [7; 9].

На думку М. Андреева [2], в структурі особистості потрібно акцентувати увагу на трьох взаємопов'язаних системах уявлень, які існують у становленні “суб'єктивного Я”, “дзеркального Я” та “рольового Я” засудженого.

Система “суб'єктивного Я” засудженого – це комплекс уявлень про своє внутрішнє справжнє наповнення, яке визначається середовищем і протиставляється іншим “Я”, структурам не-Я загалом. Кінцева мета якого – це автономізація людини, розвиток її життєвих настанов і орієнтирів, системи особистісних смислів та індивідуалізації. При цьому важливо виявити механізми, які спричиняють специфічну кримінальну самоідентифікацію особистості засудженого і вибір крайньої форми девіантної поведінки, а також способи своєрідного соціально-психологічного самозахисту.

Система “дзеркального Я” реалізується як посередник між індивідуальною замкненістю та зовнішнім самовираженням (оцінка себе з позиції взаємооцінок інших та власних реакцій).

Система “рольового Я” відповідає за реальне самоствердження засудженого, яке пов’язане з реальними діями особистості щодо виконання певних соціальних функцій. Це Я забезпечує можливість досягнення конкретних зовнішніх результатів, реалізацію власного потенціалу через розвиток рис і властивостей, яких очікують від нього інші. Дефекти в розвитку цієї системи викликає труднощі в процесі адаптації до найближчого оточення та суспільства загалом [2].

Особистість засудженого зrealізовується як об’єкт та суб’єкт процесу виправлення і ресоціалізації. Як зазначає А. Ковальов, ця категорія осіб має різну приналежність до кримінальності, а тому може виявлятися у глобальній, парціальній злочинності, а також передкримінальній злочинності, яка містить і некримінальну злочинність.

Для того, щоб здійснити ресоціалізацію особистості злочинця як цілісну соціально-психологічну роботу, також потрібно детально проаналізувати кримінальні класифікації особи правопорушника. Так, у своїх наукових доробках ще В. Бехтерев запропонував класифікацію злочинців за такими психологічними ознаками: а) злочинці за пристрастю (імпульсивні); б) злочинці з низьким рівнем моральної сфери, емоційною холодністю (здійснюють злочини передбачливо, заплановано та з особливою жорстокістю); в) злочинці з низьким рівнем ІQ; г) злочинці з низьким рівнем вольових процесів (лінь, алкоголізм, наркоманія тощо) [1; 6; 7].

Провідний психолог О. Лазурський стверджував, що спотворений розвиток особистості відбувається не через відсутність тих чи інших психічних якостей (волі, емоцій, мислення), а у зв’язку з невідповідністю між особливостями психіки та відповідними зовнішніми умовами, в яких перебуває людина. Відтак ним була запропоновано чотири типи особистості злочинця: а) пасивний: апатичний і боязкий; б) егоїстичний; 3) афективно-збочений; 4) кримінальний: активно-збочений кримінальний тип насилля; непорядкований; зосереджено-жорстокий [цит. за: 5; 6].

Зі свого боку, С. Познишев запропонував два види злочинців: екзогенний та ендогенний. А. Платонов дослідив п’ять особливостей особистості засудженого: 1) складний тип з внутрішнім потягом

до скоєння повторних злочинів; 2) особи здійснюють злочини під впливом обставин; 3) випадкові злочини; 4) рівень правосвідомлення високий, але притаманне пасивне ставлення до правопорушень інших; 5) рівень правосвідомлення високий з протидією правопорушень іншими.

Серед сучасних поглядів науковців щодо особистості злочинця звернемо увагу на типологію М. Єнікеева [3], який об'ємно обґрунтовує психологічні характеристики різних категорій злочинців, що відповідають подіям реальної життєдіяльності. Автор вирізняє три градації особистості засудженого: а) загальний тип злочинця; б) особистість злочинця відповідної категорії; в) особистість злочинця відповідного виду.

За змістом ціннісно-орієнтованої спрямованості злочинців розрізняють такі категорії:

1. *Корислива* – категорія осіб з корисливою спрямованістю, які зазіхають на базове надбання суспільства. У цьому контексті виокремлюють: а) корисливо-господарських злочинців (фальсифікація товарів, ігнорування податкової системи, ліцензування, незаконне ведення бізнесу тощо); б) корисливо-службових злочинців (зловживання своїм службовим становищем, порушення правил торгівлі, маніпулювання клієнтами, хабарництво та інше); в) злодіїв (крадіжки); г) шахраїв (підробка документів, цінних паперів, грошових знаків тощо); д) вимагачів без насилля.

2. *Корисливо-насильницька* – категорія злочинців з агресивною, насильницькою, антигуманною спрямованістю з нехтуванням життям, здоров'ям інших людей. Ця група поділяється на: а) хуліганів; б) осіб, які завдають морального знущання особистості шляхом наклепу та образ; в) осіб, які актуалізують агресивно-насильницькі дії щодо інших індивідів (вбивства, зґвалтування, нанесення важких тілесних ушкоджень тощо).

Отже, ці класифікації дають можливість учинення конкретних дій щодо попередження та профілактики злочинності, загального й індивідуального прогнозування у боротьбі з означеним явищем. Зокрема, вивчення індивідуально-психологічних особливостей засуджених та інших рис характеру, вказують на те, що вони практично не відрізняються від законослухняних громадян.

Відмінності відображаються в особливостях ціннісних орієнтацій, психічних станах, статусно-групової злочинної приналежності. Відтак ці параметри визначають та обґрунтовують “тюремний синдром поведінки засудженого”. Адже сам факт скоєння злочину, арешт, процес розслідування та судових моментів, відбування покарання в пенітенціарних закладах суттєво видозмінює психіку та поведінково-вчинкові патерни особистості [13].

Висновки. Отже, обґрунтування індивідуально-психологічних, соціально-психологічних особливостей, видів, типів особистості засудженого спричиняє створення справжнього гуманізованого середовища як у пенітенціарних закладах, так і поза їх межами, а саме: не тільки забезпечення санітарно-побутових, економічних норм, а й сприяння позитивній трансформації взаємовідносин та здійснення комплексної соціально-психологічної роботи щодо ресоціалізації особистості злочинця як повноцінного громадянина суспільства.

Перспективною наукових розвідок стане розробка й апробація комплексної системи психологічного супроводу засуджених на основі використання знань про їх особистісні особливості.

Література

1. Аминов И.И. Юридическая психология / И.И. Аминов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 416 с.
2. Андреев Н.А. Ресоциализация осужденных в пенитенциарных учреждениях (социально-психологический аспект) / Н.А. Андреев. – М. : Права человека, 2001. – 83 с.
3. Антонян Ю.М. Психология преступника и расследование преступлений / Ю.М. Антонян, М.И. Еникеев, В.Е. Эминов. – М. : Юристъ, 1996. – 336 с.
4. Баранов Ю.В. Стадии ресоциализации осужденных в свете новых социолого-антропологических воззрений и социальной философии / Ю.В. Баранов. – СПб. : “Юридический центр Пресс”, 2006. – 275 с.
5. Богреева Е. Субкультура осужденных и их ресоциализация / Е. Богреева. – М. : ЭННИ МВД РФ., 2001. – 82 с.
6. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – СПб. : Питер, 2009. – 608 с.

7. Дмитриев Ю.А. Пенитенциарная психология / Ю.А. Дмитриев, Б.Б. Казак. – Ростов н/Д. : Феникс, 2007. – 681 с.
8. Кримінально-виконавчий кодекс України. – Х. : ПП, “ГВІНГ”, 2007. – 96 с.
9. Мокрецов А.И. Личность осужденного: социальная и психологическая работа с различными категориями лиц, отбывающих наказание : учебно-методическое пособие / А.И. Мокрецов, В.В. Новиков. – М. : НИИ ФСИН России, 2006. – 220 с.
10. Невлаштоване життя колишніх ув'язнених. Радіо Свобода, 18 травня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org>.
11. Нормативно-правове забезпечення реалізації державної політики з питань сім'ї, жінок, дітей та молоді : зб. нормативно-правових док. – К. : [б. в.], 2003. – С. 187 – 338.
12. Поздняков В.М. Задачи пенитенциарных психологов при современной реформе уголовно-исполнительной системы России / В.М. Поздняков // Психология и право. – № 3. – 2012. – С. 43 – 50.
13. Посмаков П.Н. Тюремный синдром / П.Н. Посмаков. – Астана, 2001. – 171 с.
14. Проскура В.В. Юридично-інформаційний довідник для осіб, які звільняються від відбування покарання з кримінально-виконавчих установ / В.В. Проскура, Б.М. Телефаненко. – Львів, 2006. – 144 с.
15. Психологічні основи ресоціалізації засуджених [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://all-books.biz/teoriya-gosudarstva-prava-uchebnik/psihologichni-osnovi-resotsializatsiji.html>.
16. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей / А.Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 352 с.

Бамбурак Наталья. Психологический анализ личности преступника. Обоснование индивидуально-психологических, социально-психологических особенностей личности осужденного указывает на необходимость создания настоящей гуманизированной среды, способствующей осуществлению комплексной социально-психологической работы относительно ресоциализации личности преступника как полноценного гражданина общества.

Ключевые слова: личность преступника, индивидуально-психологические и социально-психологические особенности личности преступника, психические аномалии.

Bamburak Natalia. Psychological analysis of the criminal personality. Justification of individual psychological, social and psychological characteristics of the personality of the accused leads to creation of a truly humanized environment as in penitentiaries and outside their boundaries, which contributes to the complex social and psychological work on the resocialization of the criminal personality as a full citizen of the society.

Key words: criminal personality, individual psychological and social-psychological characteristics of the criminal personality, mental abnormalities.